

<https://doi.org/10.34768/fp2022a4>

Mirosława Podhajecka
Uniwersytet Opolski

PODRĘCZNIK DO NAUKI JĘZYKA ANGIELSKIEGO FRANCISZKA KUSZLA W ŚWIETLE JEGO BIOGRAFII

Do początków XX w. podręczniki do nauki języka angielskiego dla Polaków były nie-liczne. Obejmowały dwadzieścia kilka pozycji o zróżnicowanym charakterze: gramatyki, rozmówki, wypisy, przewodniki, „pośredniki” oraz podręczniki opracowane według modnych wówczas metod, m.in. Robertsona, Ollendorffa czy Ahna¹. Większość z nich ukazała się w Królestwie Polskim i na byłych terenach I Rzeczypospolitej pod zaborami, zwłaszcza w Warszawie, Wilnie i Poznaniu (np. Antonowicz² 1788, Hausteina³ 1806, Lach-Szyrma⁴ 1828, Jarnowski⁵ 1843, J.B. 1846, Ciemniowska⁶ 1860, Reussner⁷ 1893),

1 Dane własne autorki. Pominięto przy tym słowniki dwujęzyczne, które – w odróżnieniu od innych typów opracowań – nie nadawały się do czytania „od deski do deski”. Wstępną typologię dawnych publikacji przedstawiła I. Kotlarska (*Elementy ramy wydawniczej najstarszych polskich podręczników do nauki języka angielskiego jako źródło wiedzy o tekstach*, „Linguarum Silva” 2017 (6): *Problemy języka i tekstu w perspektywie historycznej i współczesnej*, s. 53-70).

2 Julian Antonowicz (1750-1824) – duchowny greckokatolicki, tłumacz, prefekt szkoły bazylian-skiej we Włodzimierzu Wołyńskim, w której uczył m.in. francuskiego, włoskiego i angielskiego, autor pierwszej gramatyki języka angielskiego dla Polaków (zob. M. Podhajecka, *A History of Polish-English/English-Polish Bilingual Lexicography (1788-1947)*, Opole 2016, s. 35-37).

3 Benjamin Hausteina (1778-1836) – niemiecki pedagog, wykładowca języków niemieckiego i angielskiego na Uniwersytecie Wileńskim, autor pierwszego podręcznika do nauki angielskiego dla Polaków (zob. M. Podhajecka, *Lektorzy języka angielskiego w międzywojniu*, Kraków 2021, s. 26-27).

4 Krystyn Lach-Szyrma (1790-1866) – absolwent Uniwersytetu Wileńskiego, pisarz, tłumacz, działacz społeczny. Był gubernierem Adama Konstantego Czartoryskiego, któremu w latach 1820-1823 towarzyszył w podróży po Anglii i Szkocji. W 1828 r. wydał książkę wypisów ze słownikiem angielsko-polskim. Po powstaniu listopadowym emigrował do Wielkiej Brytanii. Choć ożenił się z Brytyjką i resztę życia spędził w Devenport (zob. M. Podhajecka, *Tracing the Sources of Krystyn Lach-Szyrma's English-Polish Dictionary (1828): Inspired or Borrowed?*, [w:] *Selected Proceedings of the 2012 Symposium on New Approaches in English Historical Lexis (HEL-LEX 3)*, red. R.W. McConchie i in., Somerville, MA, 2013, s. 143), nigdy nie stracił zainteresowania krajem. W Archiwum Instytutu Polskiego i Muzeum im. gen. Sikorskiego w Londynie zdeponowano dwa obszerne albumy Lacha-Szyrmy z wycinkami prasowymi i korespondencją prywatną dotyczącymi spraw Polski.

5 Konstanty Jarnowski (1770-1848) – porucznik, uczestnik powstania listopadowego. Spędził pięć lat w Anglii i Szkocji, gdzie pracował m.in. jako „Profesor w Heriot's-Hospital w Edyburgu”. Jest autorem gramatyki języka angielskiego (zob. M. Podhajecka, *A History of Polish-English/English-Polish Bilingual Lexicography (1788-1947)*, s. 73) oraz antologii poezji polskiej *Flowers of Polish Poetry* z 1837 r. (zob. M.J. Mikoś, *Bibliography of English Language Anthologies of Polish Literature*, „The Polish Review” 1994, nr 39 (3), s. 374).

6 Maria Balbina Ciemniowska – siostra wizytka, tłumaczka, autorka licznych publikacji o tematyce religijnej oraz podręcznika do nauki angielskiego (zob. K. Estreicher, *Bibliografia polska XIX stulecia*, t. 1: A-F, Kraków 1872, s. 214).

7 Plato von Reussner (?- post-1921) – pedagog niemieckiego pochodzenia, właściciel wydawnic-twa pedagogicznego w Warszawie, autor podręczników do nauki różnych języków obcych, w tym

inne w niemieckich oficynach wydawniczych (np. Rykaczewski⁸ 1850, Forster⁹ i in. 1857, Kasprowicz¹⁰ i Cornet 1863), a jeszcze inne w Stanach Zjednoczonych, do których emigrowali Polacy z przyczyn politycznych i „za chlebem” (np. Rosienkiewicz¹¹ 1834, Dyniewicz¹² 1874, Paryski¹³ 1900). Choć liczba tych opracowań była skromna, świadczą one – jak słusznie zauważa Irmina Kotlarska¹⁴ – o rosnącym zapotrzebowaniu społecznym na czynną znajomość angielszczyzny.

Zagrożeni represjami Polacy rzadko mieli okazję wykorzystać w ojczystym kraju umiejętności językowe nabyte na uchodźstwie. Jednym z nielicznych wyjątków jest Franciszek Kuszel, uczestnik powstania listopadowego, który w 1834 r. wyemigrował na

angielskiego (por. E. Schramm, *Dzieje nauki języka angielskiego i innych języków nowożytnych w Polsce w okresie zaborów (od schyłku I do narodzin II Rzeczypospolitej)*, Warszawa 2008, s. 117-119).

8 Erazm Rykaczewski (1803-1873) – absolwent Uniwersytetu Wileńskiego, uczestnik powstania listopadowego, który emigrował do Francji. Wydalony stamtąd za rzekomą działalność rewolucyjną spędził dziesięć lat w Szkocji, gdzie pracował jako nauczyciel języków obcych. Napisał tam słownik angielsko-polski i polsko-angielski (1849-1851) oraz gramatykę angielską (1850). Był też autorem innych opracowań, a także tłumaczem i redaktorem prac historycznych Lelewela (por. M. Podhajecka, *A History of Polish-English/English-Polish Bilingual Lexicography (1788-1947)*, s. 70-72).

9 Karol Forster (1800-1879) – pisarz, wydawca, tłumacz, działacz emigracyjny. Brał udział w powstaniu listopadowym, po którym osiadł w Paryżu, a następnie w Berlinie. Był współautorem szeregu wielojęzycznych rozmówek, w tym polskich i angielskich (por. R. Jaskuła, *Karol Forster. Emigracyjny działacz, pisarz i wydawca 1800-1879*, Kraków 2002).

10 Erazm Lucjan Kasprowicz (1835-1922) – redaktor i wydawca książek polskich na obczyźnie. Pracował dla Brockhousa, był inicjatorem i redaktorem „Biblioteki Pisarzy Polskich”, a od 1864 r. prowadził księgarnię Slavische Buchhandlung (<https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/Kasprowicz-Erazm-Lukasz;3920932.html>). Wraz z Juliusem Cornetem wydał popularne rozmówki polsko-angielskie.

11 Marcin Rosienkiewicz (1792-1859) – nauczyciel z Krzemieńca, uczestnik powstania listopadowego deportowany do Ameryki. Założył w Filadelfii pierwszą polską szkołę i bibliotekę, był autorem rozmówek angielsko-polskich i współzałożycielem Komitetu Polskiego, organizacji reprezentującej interesy rodaków (E. Modzelewska-Opara, *Marcin Rosienkiewicz – współtwórca emigracyjnego środowiska literackiego w Stanach Zjednoczonych XIX wieku*, „Zeszyty Naukowe Towarzystwa Doktorantów Uniwersytetu Jagiellońskiego” 2017, 18 (3), s. 435-436, zob. także eadem, *Debiuty Marcina Rosienkiewicza w Stanach Zjednoczonych*, [w:] *Debiuty Mickiewicza, debiuty romantyków. Studia. W 200. rocznicę debiutu wieszczą: 1818-2018*, red. J. Ławski, Ł. Zabielski, Kraków 2021, s. 433-445).

12 Władysław Dyniewicz (1843-1928) – ślusarz z Wielkopolski, który w 1866 r. emigrował do Stanów Zjednoczonych. Osiadł w Chicago i założył tam księgarnię i drukarnię, był redaktorem „Gazety Polskiej” (pierwszej gazety polonijnej), współzałożycielem Związku Narodowego Polskiego, autorem m.in. *Pośrednika polsko-angielskiego* (1874) (zob. A. Paczkowski, *Współtwórcy prasy polonijnej w Stanach Zjednoczonych Ameryki (Władysław Dyniewicz, Michał Kruszcza, Antoni A. Paryski)*, „Kwartalnik Historii Prasy Polskiej” 1992, 31/3-4, s. 102-104).

13 Antoni A. Paryski (1865-1935) – kancelista wywodzący się z rodziny chłopskiej, który zdecydował się wyjechać do Ameryki. Był kolejno drukarzem, dziennikarzem i wydawcą pism polskojęzycznych. W początkach XX w. został właścicielem wydawnictwa Paryski Publishing Company w Toledo, w stanie Ohio, które wydawało gazetę „Ameryka-Echo”. Nakładem wydawnictwa Paryskiego ukazało się ok. ośmiu milionów książek. On sam był autorem książki do nauki wymowy angielskiej oraz słownika dwujęzycznego (M. Podhajecka, *A History of Polish-English/English-Polish Bilingual Lexicography (1788-1947)*, s. 177-181; zob. A.D. Jaroszyńska-Kirchmann, *The Polish Hearst: Ameryka-Echo and the Public Role of the Immigrant Press*, Urbana 2015).

14 Por. I. Kotlarska, *Materiały do nauki języka angielskiego wydawane od końca XVIII do połowy XX wieku jako źródła badań polsko-angielskich kontaktów językowych. Prolegomena badawcze*, „Socjolingwistyka” 2019 (33), s. 168.

Wyspy Brytyjskie, aby w 1846 r. powrócić do Królestwa Polskiego¹⁵. Zajął się zawodowo nauczaniem angielszczyzny: początkowo pracował jako nauczyciel prywatny, następnie wykładał angielski w Instytucie Politechnicznym i Rolniczo-Leśnym w Puławach (1862-1863), a przez kolejne lata był lektorem Szkoły Głównej Warszawskiej (1863-1870)¹⁶.

Niniejszy artykuł jest niejako dziełem przypadku, ponieważ autorce udało się znaleźć dwa materiały autorstwa Kuszla: „Książkę Podręczną do Uczenia się Języka Angielskiego dla Uczniów Szkoły Głównej w Warszawie”¹⁷, przygotowaną na potrzeby lektoratu i powieloną metodą litograficzną, a także rękopiśmienny „Dziennik czynności osobistych od dnia 25 września 1834”¹⁸, cenne źródło informacji na temat faktów z jego życia¹⁹. Celem artykułu jest uzupełnienie biografii opracowanej przez Janowskiego²⁰ i przypomnianej w artykule Kotlarskiej²¹, a także dokonanie analizy treści zawartych w podręczniku, aby przez jego pryzmat przyjrzeć się Kuszlowi jako dydaktykowi języka angielskiego.

Franciszek Kuszal (1807-1871)

Franciszek Salezy Kuszal urodził się 29 stycznia 1807 r. we wsi Rafałówka k. Białegostoku²² w rodzinie Ignacego Kuszla herbu Drogosław i Anny z Pazowskich²³. Miał dwóch braci:

15 Innym przykładem jest Józef Kropiwnicki (1824-1906), uczestnik powstania wielkopolskiego (1848) i powstania styczniowego (1863-1864), który po powrocie z emigracji od 1872 r. był lektorem angielskiego na Uniwersytecie Lwowskim (zob. A. Podsiadły, *Życie i czyny ulana spod Książa*, „Gazeta Śremska” 2019, 29 (11-12), s. 3-5). Obszerna wersja biogramu autorstwa Podsiadłego ukazuje się w „Pamiętniku Biblioteki Kórnickiej”.

16 Na mocy ukazu cara Aleksandra II Szkołę Główną Warszawską z wykładowym językiem polskim powołał do życia w 1862 r. hr. Aleksander Wielopolski w oparciu o utworzoną kilka lat wcześniej Akademię Medyko-Chirurgiczną. Zamknięto ją w listopadzie 1869 r. w ramach represji po powstaniu styczniowym, https://pl.wikipedia.org/wiki/Szkoła_Główna_Warszawska [dostęp: 21.11.2022].

17 Biblioteka Narodowa, sygn. 815.736A. Wersja elektroniczna jest dostępna online: (<https://polona.pl/item/ksiazka-podreczna-do-uczenia-sie-jezyka-angielskiego-dla-uczniow-szkoly-glowney-w-ODUwODczNzE/4/#info:metadata>) [dostęp: 21.11.2022].

18 Muzeum Fryderyka Chopina, sygn. M/503. Dzięki wystawie zorganizowanej w 150. rocznicę śmierci Chopina wiadomo, że dziennik został nabyty w 1961 r. od Wandy Roztworowskiej za pośrednictwem Hanny Skalskiej (H. Wróblewska-Straus, *Chopin daleko rozszawił swe imię*, Warszawa 1999, s. 62-64).

19 Kuszal zaczął pisać dziennik od dnia przybycia do Londynu w 1834 r., a w międzyczasie dawał wspomnienia z lat młodości. Ostatni zapis z 16 kwietnia 1857 r. kończy się smutną refleksją: „O Boże, jakże to życie nędzne i zmarnowane” (Muzeum Fryderyka Chopina, sygn. M/503). Dziennik obejmuje 131 stron, z których ok. jedna trzecia pozostała niezapisana.

20 Por. L.J. [Ludwik Janowski], *Kuszal Franciszek*, [w:] *Wielka encyklopedia powszechna ilustrowana*, serya I, t. 41, Warszawa 1908-1909, s. 592-593.

21 Por. I. Kotlarska, *Wpływ sytuacji komunikacyjnej na kształt dialogu w „Rozmowach podręcznych dla podróżujących do Londynu Polaków nieumiejących zupełnie języka angielskiego” (1857) Franciszka Kuszla*, [w:] *Wędrowka, podróż, migracja w języku i kulturze*, red. E. Biłas-Pleszak, J. Przyklenk, A. Rejter, K. Sujkowska-Sobisz, Katowice 2018, s. 391-406.

22 W latach 1807-1915 Białystok znajdował się w granicach zaboru rosyjskiego, [https://pl.wikipedia.org/wiki/Obwód_białostocki_\(Imperium_Rosyjskie\)](https://pl.wikipedia.org/wiki/Obwód_białostocki_(Imperium_Rosyjskie)) [dostęp: 21.11.2022].

23 Kuszal nie urodził się w 1805 r., jak podają J. Krajewska i A. Bednarz (*Uniwersytet Warszawski 1870-1915: materiały bibliograficzne*, t. 1, Warszawa 2002, s. 287). Nie wiadomo, kiedy zdecydował się uprosić pisownię swojego nazwiska.

Jana i Dominika²⁴ oraz siostrę Józefę²⁵. Pierwsze nauki pobierał u nauczyciela nazwiskiem Kowalewski²⁶, który – jak pisał po latach w dzienniku – „nieumiał odgadnąć moich skłonności, i wpłynął na bojaźliwość moją umysłu, która później wpłynęła na całą karierę życia”.

Ponieważ rodzice byli majątni, wysłali wszystkie dzieci do szkół do Warszawy. W 1816 r. Franciszek rozpoczął edukację w Szkole Wojewódzkiej Warszawskiej XX. Pijarów, zwanej gimnazjum pijarów. Jego nauczycielami byli m.in. ks. Ogrodziński (łacina), Andrzej Packhauser (język niemiecki) i niejaki Daniel (język francuski)²⁷. Miał także nauczycieli domowych: syna Andrzeja Smolikowskiego, rektora Szkoły Departamentowej i Wojewódzkiej w Lublinie²⁸, a także profesora Liceum Warszawskiego Jana Krzywickiego²⁹.

W roku szkolnym 1817/18 Franciszek przeniósł się do Liceum Warszawskiego³⁰, do którego uczęszczali już jego starsi bracia. Rektorem szkoły był Samuel Bogumił Linde³¹. Do grona pedagogicznego należeli m.in. Jakub Hermanowski (język niemiecki), Wacław Maciejowski (łacina), Franciszek Ostrowski (historia naturalna), a także Mikołaj Chopin (język francuski), „ojciec później sławnego fortepijanisty”³². Z ogłoszonych drukiem sprawozdań z tzw. popisów uczniów Liceum Warszawskiego wiemy, że Kuszel ukończył

24 Dominik Kuszell ukończył Wydział Prawa na Królewskim Uniwersytecie Warszawskim i pracował jako adwokat.

25 Por. I. Homola, B. Łopuszański, *Kapitan i dwie panny: krakowskie pamiętniki z XIX wieku*, Kraków 1980, s. 76.

26 Był on bratem Józefa Kowalewskiego (1801-1878), orientalisty, wydawcy *Słownika mongolsko-rosyjsko-francuskiego* (1844-1849), profesora, dziekana i rektora Uniwersytetu Kazańskiego (1854-1860) oraz dziekana Wydziału Filologiczno-Historycznego Szkoły Głównej Warszawskiej (1863-1869), https://pl.wikipedia.org/wiki/Józef_Kowalewski [dostęp: 21.11.2022].

27 Kary cielesne były wówczas na porządku dziennym. Kuszel opisuje, jak nauczyciel francuskiego Daniel znęcał się nad uczniami, bijąc ich „gałką po nosach lub po głowie” (Muzeum Fryderyka Chopina, sygn. M/503). Jego nazwiska próżno szukać w monografii J. Schiller (*Portret zbiorowy nauczycieli warszawskich publicznych szkół średnich 1795-1862*, Warszawa 1998); jak wyjaśnia autorka, nauczyciele języków obcych często „nie pozostawili po sobie żadnych śladów”.

28 Zob. A. Winiarz, *Andrzej Smolikowski – rektor Szkoły Departamentowej i Wojewódzkiej w Lublinie (1764-1839)*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1990, nr 3-4.

29 Por. M. Ptaszyk, *Liceum Warszawskie. 1804-1831*, Toruń 2020, s. 125.

30 Liceum Warszawskie – państwowa męska szkoła średnia w Warszawie, najlepsza szkoła średnia w Królestwie Polskim funkcjonująca w latach 1804-1831. Po upadku powstania listopadowego władze carskie rozwiązały szkołę i stworzyły zamiast niej tzw. I Gimnazjum Gubernialne z siedzibą w Pałacu Kazimierzowskim, https://pl.wikipedia.org/wiki/Liceum_Warszawskie [dostęp: 21.11.2022].

31 Samuel Bogumił Linde (1771-1847) – sławista, leksykograf, językoznawca, tłumacz, pedagog i bibliotekarz, autor monumentalnego *Słownika języka polskiego* wydanego w latach 1807-1814 (<https://www.muzeumzamoykich.pl/samuel-bogumil-linde> [dostęp: 21.11.2022]). Obszerny szkic poświęcony Lindemu jako dyrektorowi Liceum Warszawskiego stanowi monografia Ptaszyka (*op. cit.*).

32 Muzeum Fryderyka Chopina, sygn. M/503. Niektóre fakty podane we wspomnieniach mogą być jednak obarczone błędami. Ptaszyk (*op. cit.*, s. 123) podaje np., że w Liceum Warszawskim Hermanowski uczył matematyki.

z pochwałą klasę drugą³³ i trzecią³⁴. Po ukończeniu piątej klasy, w roku szkolnym 1824/25 przeniósł się z powrotem do gimnazjum pijarów i z pochwałą ukończył szóstą klasę³⁵.

Pragnął się poświęcić muzyce, ale z powodu „okoliczności nieprzyjaznych”³⁶ rozpoczął naukę w dwuletniej Szkole Przygotowawczej do Instytutu Politechnicznego w Warszawie³⁷. Kształcił się w Oddziale Chemicznym, aby uzyskać dyplom wyższego technika. W 1828 r. trzech absolwentów tego oddziału wyraziło chęć kontynuacji nauki, wskutek czego uruchomiono trzeci rok³⁸. Wśród tych uczniów „trzecioletnich” był Franciszek Kuszel³⁹.

W toku nauki, obok przedmiotów fachowych (np. geodezji, chemii zastosowanej do sztuk i rzemiosł, ekonomii przemysłowej, buchalterii, mechaniki technicznej, geometrii opisującej), Kuszel miał również zajęcia z języków obcych⁴⁰. Jego wykładowcą angielskiego był Krystyn Lach-Szyrma (1790-1866), profesor filozofii na Królewskim Uniwersytecie Warszawskim. *Ogólny programmat kursów...* z 1828 r.⁴¹ podawał:

język angielski dawany jest trzy razy na tydzień, nie w dwóch kursach iak roku przeszłego, lecz w iednym. Uznano potrzebę tey odmiany, ażeby poczynającym zostawić bodziec do rychlejszych postępów i zrównania się z innymi; a bieglejszym, przy powtarzaniu tego, co się nauczyli, przysporzyć więcey nieco czasu dla własney pracy. Jednym i drugim ułatwiają do postępów drogę wydane w przeszłym roku przez P. Szymę wypisy angielskie, i słownik⁴². Teraz daie się ieszcze czuć potrzeba gramatyki angielskiej.

33 „Gazeta Korespondenta Warszawskiego y Zagranicznego” z 9 października 1819 r., s. 2.

34 „Gazeta Warszawska” z 30 lipca 1821 r., s. 1.

35 „Gazeta Warszawska” z 26 lipca 1825 r., s. 20.

36 L.J. [Ludwik Janowski], *op. cit.*, s. 592-593.

37 Szkoła działająca w latach 1826-1830 była powiązana organizacyjnie z Uniwersytetem Warszawskim. Mimo iż miała przygotowywać młodzież do podjęcia studiów, już w trzecim roku funkcjonowania miała wszelkie atrybuty wyższej uczelni (zob. M. Jakubiak, *Pierwsza polska politechnika*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 2017, nr 1-2, s. 39-56). Wykładowcy przedmiotów specjalistycznych stanowili zalążek polskiej kadry technicznej, która odgrywała ważną rolę w rozwijaniu myśli naukowej i w popularyzowaniu wiedzy (J. Miąso, *Trudne narodziny Politechniki Warszawskiej (przyczynek do dziejów polityki naukowej w Królestwie Polskim)*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki” 1989, 34 (4), s. 778).

38 Por. M. Jakubiak, *op. cit.*, s. 50.

39 *Ogólny programmat kursów wykladać się maiących w szkole przygotowawczej do Instytutu Politechnicznego w roku szkolnym 1829/30*, Warszawa 1829, s. 76.

40 Zob. *Ogólny programmat kursów wykladać się maiących w szkole przygotowawczej do Instytutu Politechnicznego w roku szkolnym 1827/28*, Warszawa 1827, s. 46.

41 *Ogólny programmat kursów wykladać się maiących w szkole przygotowawczej do Instytutu Politechnicznego w roku szkolnym 1828/29*, Warszawa 1828, s. [56].

42 Por. M. Podhajecka (*Tracing the Sources of Krystyn Lach-Szyrma's English-Polish Dictionary (1828): Inspired or Borrowed?*, s. 144-146). Podręcznik Lacha-Szyrmy, *Xiążka wypisów angielskich z słownikiem* (1828), składał się z wypisów i towarzyszących im słowniczków angielsko-polskich. Obejmował zarówno teksty ogólne, jak i specjalistyczne (m.in. z zakresu handlu, techniki, chemii i rolnictwa).

Po ukończeniu szkoły Kuszel został zatrudniony w Instytucie jako laborant u profesora chemii Antoniego Hanna⁴³. Nie ma go na liście pracowników szkoły, ale obejmuje ona wyłącznie „professorów i nauczycieli”⁴⁴.

Jak twierdzi Kunaszowski⁴⁵, po wybuchu powstania listopadowego Kuszel zaciągnął się do korpusu gen. Wincentego Szeptyckiego jako kapitan pułku „strzelców celnych sandomierskich”. Był rzeczywiście kapitanem⁴⁶, ale zamiast na Lubelszczyźnie walczył na przedpolach Warszawy: pod Wawrem, Grochowem i Kockiem⁴⁷. Zdaniem Schnüra-Peplowskiego⁴⁸, był „wyrobiony znakomicie w szkole Wielkiego księcia Konstantego”, z czego wynikałoby, że ukończył dwuletnią Szkołę Podchorążych w Warszawie, jednak brak jej w wykazie szkół podanych w dzienniku⁴⁹.

W dniach 6-7 września 1831 r. Kuszel brał udział w obronie Warszawy przed nacierającymi wojskami rosyjskimi, a po upadku powstania zmuszony był do emigracji z Królestwa Polskiego. Lata 1832-1833 spędził w Krakowie⁵⁰, podjąwszy pracę w browarze. Następnie wyjechał do Pragi, a stamtąd do Karlsbadu (obecnie Karlovy Vary), gdzie był „pracownikiem bronzowniczym”⁵¹. We wrześniu 1834 r. opuścił Karlsbad i udał się, podobnie jak wcześniej Lach-Szyрма, na Wyspy Brytyjskie⁵². Początkowo ledwo wiązał koniec z końcem, czego dowodzi fakt, że spał w zacumowanym w porcie okręcie⁵³. W Anglii i Szkocji spędził trzynaście lat⁵⁴. Choć utrzymywał kontakt z rodakami⁵⁵,

43 Antoni Hann (1796-1861) – chemik, profesor Instytutu Politechnicznego w Warszawie, grafik, przedsiębiorca, dyrektor Mennicy Warszawskiej, https://pl.wikipedia.org/wiki/Antoni_Hann [dostęp: 21.11.2022]. Zob. też L.J. [Ludwik Janowski], *op. cit.*, s. 592.

44 *Ogólny programat kursów wykładac się mających w szkole przygotowawczej do Instytutu Politechnicznego w roku szkolnym 1830/31*, Warszawa 1830, s. 77-78.

45 H. Kunaszowski, *Życiorysy uczestników powstania listopadowego zebrane na pamiątkę obchodu jubileuszowego pięćdziesięcioletniej rocznicy tego powstania*, Lwów 1880, s. 36-37.

46 W grudniu 1830 r. awansowano go ze stopnia porucznika na stopień kapitana (rotmistrza). *Dziennik Personalny* z 3 grudnia 1830 r., s. 332.

47 L.J. [Ludwik Janowski], *op. cit.*, s. 592 (zob. też D. Ostapowicz, *Boreml 1831*, Warszawa 2008, s. 88).

48 Zob. S. Schnür-Peplowski, *Wincenty Szeptycki (opowieść dziejowa)*, Lwów 1899, s. 57.

49 Jego nazwisko nie pojawia się również w rocznikach wojskowych Królestwa Polskiego z lat 1825-1830 (<https://www.sbc.org.pl/dlibra/publication/4923/edition/5237> [dostęp: 21.11.2022]).

50 Na mocy ustaleń kongresu wiedeńskiego, w latach 1815-1846 Kraków został stolicą Rzeczypospolitej Krakowskiej, pozostającej pod kontrolą Imperium Rosyjskiego, Królestwa Prus i Cesarstwa Austrii, https://pl.wikipedia.org/wiki/Wolne_Miasto_Kraków [dostęp: 21.11.2022].

51 J. Zathej, *Pamiętniki krakowskiej rodziny Louisów, 1839-1869*, Kraków 1962, s. 372.

52 Z zapisów w dzienniku wiadomo, że Kuszel odwiedzał Lacha-Szyrmę w Londynie („byłem u Szyrmy No. 10 Duke Street, na noc wróciłem do okrętu spać”). Muzeum Fryderyka Chopina, sygn. M/503.

53 Kuszel pobierał zasiłek od Stowarzyszenia Literackiego Przyjaciół Polski w Londynie (*ibidem*), którego zadaniem było m.in. „podołać wielkiemu dziełu niesienia pomocy polskim wychodźcom, którzy po wojnie 1830-31 szukali schronienia w Anglii” (W.L. Birkbeck, *Towarzystwo Literackie Przyjaciół Polski*, London-Paris 1885, s. [1]).

54 Kuszel podaje, że poza granicami kraju spędził w sumie piętnaście i pół roku. Muzeum Fryderyka Chopina, sygn. M/503.

55 Przykładowo 1 lipca 1936 r. notuje: „[Karol – M.P.] Lipiński grał koncert w Londynie. Pisma mu wyznały jako w podwójnych tonach przewyższył prawie wszystkich violinistów” (*ibidem*).

w odróżnieniu od innych przedstawicieli emigracji popowstaniowej nie zajmował się polityką. Jego dziennik daje pewne wyobrażenie o życiu młodego Polaka na obczyźnie.

W październiku 1834 r. Kuszal, zatrudniony jako robotnik w tunelu pod Tamizą, odnotował: „Kupiłem Gramatykę Języka Angielskiego”, a w listopadzie – „Przykładanie do Angielskiego języka”. Przez następny rok pracował w browarze Trumana, Hamburga, Buxtona i Sp.⁵⁶ W listopadzie 1835 r. porzucił browar i przez kolejny rok utrzymywał się z lekcji muzyki i francuskiego dawanych kwakrom. Osiągane dochody nie zaspokajały jego potrzeb materialnych, gdyż czynił starania, aby uzyskać zgodną ze swoim wykształceniem posadę w fabryce chemicznej lub farbierni, dla której uzyskał rekomendację „Lorda S.”

W dniu 29 sierpnia 1836 r. wypłynął do Edynburga⁵⁷, a następnie wyjechał do Glasgow, gdzie od listopada rozpoczął pracę w fabryce wyrobów chemicznych („sody sztucznej, mydła i kwasu siarkowego”) Charlesa Tennanta. Odnotował wówczas: „zmieniłem mieszkanie na Maxwell Street naprzeciw Hotelu pod Złotym Orłem, tu mi się bardzo dobrze powodziło”. Porzuciwszy po pół roku „przykrą” pracę u Tennanta, w marcu 1837 r. zatrudnił się w drukarni Bella, ale już pod koniec maja zrezygnował z posady i na nowo zaczął dawać lekcje muzyki. Dwa tygodnie później przeprowadził się do nowego mieszkania. W tym czasie zapoznał się – jak to ujął – „na nieszczęście z Elisabeth Fuller, później moją żoną”⁵⁸. Ze związku urodził się syn Tomasz (1841-1852), a rok później – córka Anna (1842-1846). Kuszalowie, mieszkający wówczas w Manchesterze, rozwiedli się na przełomie 1842 i 1843 r.⁵⁹

W początkach 1846 r. Kuszal zaczął się przygotowywać do opuszczenia Wielkiej Brytanii. W tym samym roku 12 listopada „stanął w Warszawie”⁶⁰, przypuszczalnie wraz z dziećmi. Przyczyn tej decyzji należy dopatrywać się najprawdopodobniej w trudnej sytuacji finansowej, a niewykluczone, że miała na nią wpływ również tęsknota za krajem⁶¹.

Po powrocie Kuszal ożenił się ponownie, ale tożsamość drugiej żony pozostaje nieznana⁶². W 1847 r. wprowadził się do mieszkania brata Jana przy ul. Twardej w Warszawie.

56 Nie zapominał o drobnych przyjemnościach. Dnia 5 października 1835 r. zapisał w dzienniku: „byłem z Williamem Taylor [...] w Teatrze Wiktorya [The Royal Victoria Theatre – M.P.] na sztuce Stanisław król Polski albo porwanie jego” (*ibidem*).

57 Jak podaje Homola-Skąpska („*The Polish Exile*”. *Polskie czasopismo anglojęzyczne i jego redaktorzy* (1833), „*Rocznik Historii Prasy Polskiej*” 2009, 1 (23), s. 7-22), w stolicy Szkocji przebywała wówczas pokaźna liczba polskich uchodźców, z których „prawie wszyscy uczyli się języka angielskiego”. Od 1834 lub 1835 r. w okolicach Edynburga mieszkał Rykaczewski (M. Podhajecka, *A History of Polish-English/English-Polish Bilingual Lexicography* (1788-1947), s. 71).

58 Muzeum Fryderyka Chopina, sygn. M/503.

59 *Ibidem*.

60 *Ibidem*.

61 Por. L.J. [Ludwik Janowski], *op. cit.*, s. 592.

62 Z drugą żoną Kuszal doczekał się pięciorga dzieci: Wilhelma (1848-?), Alexandra (1852-1852), Adama Karola (1855-1856), Antoniego (1859-1862) i Wiktorii (1862-?). Muzeum Fryderyka Chopina, sygn. M/503.

Nieporozumienia między nimi skłoniły go do przeprowadzki do Rudy Guzowskiej k. Żyrardowa, gdzie został dyrektorem blacharni. Z uwagi na intrygi współpracowników w lutym 1849 r. porzucił tę posesję i wrócił do Warszawy. Za radą brata Dominika został guwernerem i we wrześniu przyjął posesję u „Pułkownika Dobrzańskiego przy Dzieciach”⁶³.

Wkrótce zajął się nauczaniem angielskiego i przez kilka lat pracował w Warszawie jako nauczyciel prywatny⁶⁴. W 1853 r. rozpoczął pracę nad słownikiem angielsko-polskim⁶⁵, a w 1857 r. wydał w Warszawie *Rozmowy podręczne dla podróżujących do Londynu Polaków nieumiejących zupełnie Języka Angielskiego*⁶⁶. W dniu 1 października 1862 r. nastąpiło otwarcie Instytutu Politechnicznego i Rolniczo-Leśnego w Puławach⁶⁷, w którym objął obowiązki wykładowcy języka angielskiego. Niestety, po wybuchu powstania styczniowego młodzież zaciągnęła się do oddziałów powstańczych, a Instytut po zaledwie trzech miesiącach zawiesił swoją działalność⁶⁸.

Kuszel zmuszony był powrócić do Warszawy, gdzie jako „zdolny technik prowadził roboty betonowe przy budowie mostu aleksandryjskiego na Wiśle”⁶⁹. Praca ta nie zaspokajała jednak jego ambicji. Po powołaniu do życia Szkoły Głównej Warszawskiej w 1863 r. wystąpił o zatrudnienie na stanowisku lektora angielskiego. Jego kompetencje okazały się wystarczające, ponieważ pracował w tym charakterze przez kilka kolejnych lat⁷⁰.

W odróżnieniu od innych lektorów, z uwagi na swoje skomplikowane losy emigracyjne, Kuszel nie miał wyższego wykształcenia⁷¹. Brak dyplomu uniwersyteckiego

63 Chodzi bez wątpienia o Łukasza Dobrzańskiego (1789-1878), pułkownika artylerii wojsk polskich, który miał sześciu synów. „Gazeta Radomska” z lipca 2016, s. 12 (<http://www.sejm-wielki.pl/b/4.572.33> [dostęp: 21.11.2022]).

64 Wskazuje na to *Skorowidz mieszkańców miasta Warszawy z przedmieściami na rok 1854* (Warszawa 1854, s. 171).

65 Por. L.J. [Ludwik Janowski], *op. cit.*, s. 593.

66 Publikacja doczekała się niezwykle pochwalnej recenzji w prasie (zob. „Biblioteka Warszawska” 1871, t. 4, s. 172). Analizę rozmówek przeprowadziła I. Kotlarska (I. Kotlarska, *Wpływ sytuacji komunikacyjnej na kształt dialogu w „Rozmowach podręcznych dla podróżujących do Londynu Polaków nieumiejących zupełnie języka angielskiego” (1857) Franciszka Kuszla*, s. 391-406).

67 Składał się on z pięciu wydziałów: rolniczego, leśnego, mechanicznego, inżynierii cywilnej i chemiczno-górniczego. Nauka na wydziale rolniczym i leśnym miała trwać dwa lata, a na pozostałych – trzy lata (por. F. Erlicki, *Rys historyczny Instytutów Rolniczo-Leśnych w Królestwie Polskiem*, Warszawa 1887, s. 164).

68 Por. J. Miąso, *Trudne narodziny Politechniki Warszawskiej (przyczynek do dziejów polityki naukowej w Królestwie Polskim)*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki” 1989, 34 (4), s. 782.

69 Most Aleksandryjski, most Kierbedzia lub I most – pierwszy warszawski stalowy most na Wiśle zbudowany w latach 1859-1864 według projektu polskiego inżyniera Stanisława Kierbedzia, https://pl.wikipedia.org/wiki/Most_Kierbedzia [dostęp: 21.11.2022]. Zob. także L.J. [Ludwik Janowski], *op. cit.*, s. 593.

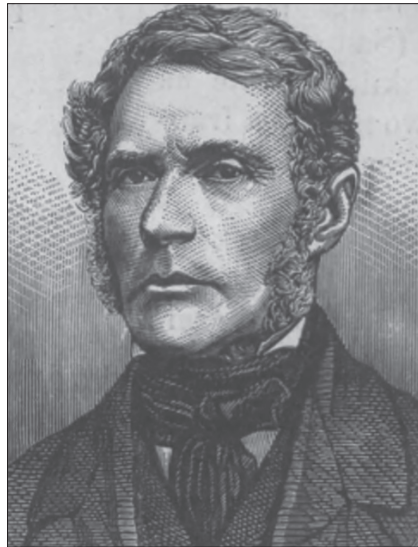
70 H. Kunaszowski (*op. cit.*, s. 37) odnotował: „podczas emigracji nauczywszy się gruntownie języka angielskiego, wrócił do kraju i otrzymał w uniwersytecie warszawskim katedrę języka angielskiego” (zob. też S. Kieniewicz, *Akademia Medyko-Chirurgiczna i Szkoła Główna (1857-1869)*, [w:] *Dzieje Uniwersytetu Warszawskiego 1807-1815*, red. S. Kieniewicz, Warszawa 1981, s. 295, 303).

71 Por. A. Szwarz, *Akademia Medyko-Chirurgiczna i Szkoła Główna 1857-1869*, [w:] *Dzieje Uniwersytetu Warszawskiego 1816-1915*, red. T. Kizwalter, Warszawa 2016, s. 496.

w zakresie filologii nadbrał pomysłowością. Jak wynika z artykułu prasowego, zachęcał „jak najusilniej do nauki języka niezmiernie mało u nas znanego, a bardzo użytecznego i ważnego. Zachęty te były tak przekonywające, chociaż wypowiadał je profesor w sposób lekki, nie pedantyczny, ale owszem nieraz żartobliwy, że prawie każdy ze słuchaczy wstępnej lekcji, zapisywał się na stałego ucznia. Tak było w Instytucie Politechnicznym i tak corocznie powtarzało się w Szkole Głównej. Przy wykładzie, profesor co chwila zwracał uwagę słuchaczy na Anglję i jej zwyczaj⁷²”.

Z informacji zebranych przez Janowskiego wynika, że „Dla I i II kursu wykladał po dwie godziny gramatykę, a dla III i IV składnię, nadto prowadził praktyczne ćwiczenie, tłumacząc ze słuchaczami z angielskiego na polski i odwrotnie⁷³. W niektórych semestrach miewał krótkie wykłady o literaturze angielskiej⁷⁴. Z kolei zdaniem Brzuski miał prowadzić kurs „etymologii j. angielskiego⁷⁵ oraz „składni j. angielskiego⁷⁶. W 1870 r. zatrudniono go jako p.o. lektora⁷⁷.

Niecały rok później, 13 września 1871 r., Kuszel zmarł w Warszawie w wieku sześćdziesięciu czterech lat. Ze wspomnień wydrukowanych w jednej z warszawskich gazet dowiadujemy się, że „prawie każdy wśród naszej publiczności umiejący po angielsku, był uczniem ś.p. Kuszla⁷⁸. Oprócz słownika, „owocu długich lat pracy”, którego ręko-

Ilustracja 1. Franciszek Kuszel jako lektor Szkoły Głównej Warszawskiej

Źródło: „Kłosy” z 30 maja-11 czerwca 1886 r., t. 6, nr 154, s. 321. Inny portret Kuszla można znaleźć w „Tygodniku Ilustrowanym” z 19 listopada 1887 r., s. 328-329.

72 „Kurjer Warszawski” z 3 (15) września 1871 r., s. 1.

73 Zakres obowiązków tak określała informacja prasowa: „grammatykę i składnię języka angielskiego wraz z objaśnieniami Szekspira, wyklada Lektor Kuszel Franciszek, 4 godziny na tydzień, dla kursów I i II”. „Gazeta Polska” z 4 stycznia 1866 r., s. 2.

74 Zob. L.J. [Ludwik Janowski], *op. cit.*, s. 593. W notatkach L. Janowski odnotował: „czytywał nadto kurs lit. angielskiej w niektórych semestrach”, Biblioteka Narodowa, rkps 7861 II, k. 352.

75 Termin *etymologia* został użyty w znaczeniu ‘morfologia’ (zob. M. Cieśla, *Dzieje nauki języków obcych w zarysie*, Warszawa 1974, s. 142).

76 B. Brzuska, *Filologia klasyczna w Szkole Głównej Warszawskiej*, Wrocław 1992, s. 100-101.

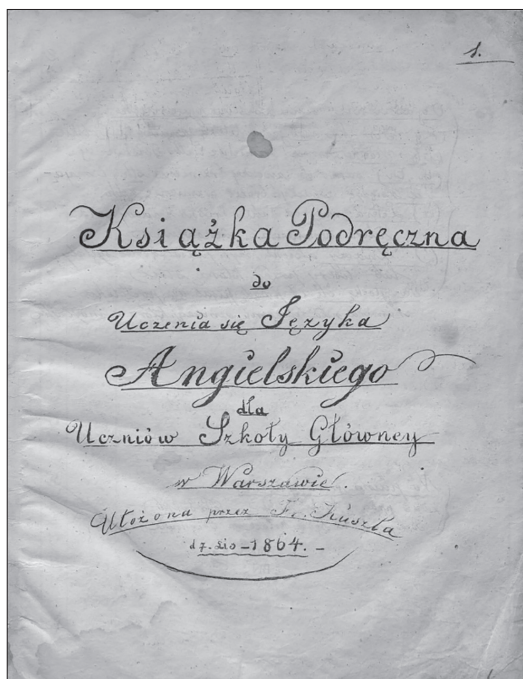
77 „Gazeta Warszawska” z 2 kwietnia 1870 r., s. 5.

78 „Kurjer Warszawski” z 3 (15) września 1871 r., s. 1. W swoich pamiętnikach H. Piątkowski (*Szary śmiech 1905-1907. Pamiętnik dziennikarza*, Warszawa 1908, s. 38) pisał: „dla tych, którzy pragnęliby się dowiedzieć, dlaczego nie posiadam języka angielskiego, napomknę mimochodem, że się go wprawdzie uczył przez dwa półrocza, uczęszczając na wykłady lektora tego języka w Szkole Głównej ś.p. Kuszla, lecz dałem pokój, nie mogąc pogodzić twardej wymowy synów Albionu z moją śpiewną dykcją, tak zwaną litewską w Warszawie”.

pis spłonął w pożarze⁷⁹, miał pozostawić po sobie gramatykę języka angielskiego⁸⁰, „studium o synonimach angielskich oraz ciekawe pamiętniki”⁸¹. Trudno ocenić, czy odnaleziony dziennik stanowi część jego pamiętników.

„Książka Podręczna do Uczenia się Języka Angielskiego dla Uczniów Szkoły Głównej w Warszawie” [1864]

Podręcznik przygotowany na potrzeby lektoratu w Szkole Głównej i powielony metodą litograficzną pozwala przyjrzeć się Franciszkowi Kuszłowi jako dydaktykowi języka angielskiego⁸². Rok 1864, który widnieje na stronie tytułowej, sugeruje, że autor napi-

Ilustracja 2. Strona tytułowa podręcznika Kuszła

sał go, mając prawie sześćdziesiąt lat. Ponieważ już od blisko dwóch dekad pracował jako nauczyciel angielskiego, można założyć, że książka odzwierciedla jego doskonałą przez ten okres metodę nauczania i zawiera treści sprawdzone w praktyce⁸³.

Jedyny znany egzemplarz podręcznika Kuszła znajduje się w zbiorach Biblioteki Narodowej w Warszawie. Na ostatniej stronie widnieje czerwona pieczętka tuszowa z inicjałami „T.J.” (Towarzystwo Jezusowe?), a także dopisek ołówkiem „Maria Lubicz Zaleska Paryż 13 III 1973”. Jak wynika z otrzymanej informacji, książkę przekazano bibliotece 13 marca 1973 r., a darczyńcą była Maria Lubicz-Zaleska z Paryża⁸⁴.

79 L.J. [Ludwik Janowski], *op. cit.*, s. 593.

80 „Biblioteka Warszawska”, 1871, s. 172.

81 Por. L.J. [Ludwik Janowski], *op. cit.*, s. 593; E. Maliszewski, *Biblijografia pamiętników polskich i Polski dotyczących (druki i rękopisy)*, Warszawa 1928, s. 363.

82 Przygotowanie odbitek litograficznych miało zapewnić studentom egzemplarze podręcznika. Nie wiadomo, kto sfinansował wydanie.

83 W artykule zachowano pisownię oryginalną, nawet wówczas, gdy jest ona błędna.

84 Maria Lubicz-Zaleska (1898-1987) – sanitariuszka i lekarka, uczestniczka wojny polsko-bolszewickiej i powstań śląskich, instruktorka harcerska, społeczniczka, porucznik Armii Krajowej, więźniarka Pawiaka i obozów koncentracyjnych, dama Orderu Virtuti Militari (https://pl.wikipedia.org/wiki/Maria_Zdziarska-Zaleska [dostęp: 21.11.2022]). *Spis darów otrzymanych od Pani Marii Lubicz*

Podręcznik liczy sto dwanaście stron o wymiarach 23,5 cm × 30 cm, zbliżonych do współczesnego arkusza formatu A4. Tekst na kamieniu litograficznym sporządzony został ręką autora, podobnie jak numeracja stron w górnej paginie. Aby uchronić podręcznik przed uszkodzeniami mechanicznymi, w pracowni konserwacji zbiorów bibliotecznych blok książki został skleiony i obłożony twardą okładką.

Struktura

Podręcznik składa się z dwóch zasadniczych części. Z analizy części pierwszej mogłoby wynikać, że podstawowym elementem dydaktycznym są lekcje. Kuszal wprowadza ich sześć:

Lekcja 1. English alphabet – angielskie abecadło

Lekcja 2. Zasadnicza tablica podług Walkera przedstawiająca główne brzmienia Samogłosek

Lekcja 3. Tablica brzmień dwugłoskowych

Lekcja 4. Detached sentences – Proverbs or common sayings

Lekcja 5. Dialogues between two students friends

Lekcja 6. Tablica wykazująca szczególne brzmienia samogłosek...

Kolejne fragmenty nie są numerowane, ale na s. 33 pojawia się lekcja 10. („Proverbs”), a na s. 36 – lekcja XII („Epigrammes – Epigramata (ucinkowe poezye”). Następnie struktura ulega zmianie. Kolejne rozdziały podręcznika są poprzedzone tylko nagłówkami, czasem ze wskazaniem poszczególnych sekcji, np.

III. O Nagłosie (albo Akcencie)

Część I. O Akcencie nad wyrazami Jednogłoskowymi

Część II. O Akcencie nad wyrazami Dwusylabowymi

Część III. O Akcencie nad wyrazami Trzysylabowymi

Część IV. O Akcencie nad wyrazami 4to i Wielogłoskowymi

Część V. O Akcencie Podwójnym

Od s. 73 rozpoczyna się „Gramatyka angielska” z podtytułem „Część druga. O Źródłowości (Etymology)”⁸⁵. Wbrew tytułowi zakres materiału gramatycznego jest bardzo ograniczony. Już na pierwszy rzut oka widać, że część ta obejmuje komponenty, które nie tworzą spójnej całości, np.

Anacreontics

I. O Przedimku Określonym The

Oddział III. A. O imionach które nie biorą przedimków B. O Użyciu Sensu Częstkowego

Arkusze 14^{sty}. A selection of anecdotes, pleasant and facetious stories...

Jak widać na załączonym wykazie, po przedostatniej sekcji nazwanej „Oddziałem III” następuje „Arkusze 14^{sty}”. W podręczniku brak innych „arkuszy” wprowadzających mate-

Zaleskiej z Paryża obejmuje czterdzieści osiem pozycji, w tym osiem rękopisów (e-mail od Tomasza Mińko z Archiwum Biblioteki Narodowej z 8 lutego 2022 r.).

85 Być może jest to właśnie gramatyka, o której wspomina „Biblioteka Warszawska” (1871, s. 172).

riał tekstowy. Nie można wykluczyć, że Kuszel przygotował rękopis w obszerniejszym kształcie, ale na potrzeby odbitki litograficznej dokonał wyboru stron.

Treści nauczania

Z uwagi na cokolwiek nietypową strukturę podręcznika zawarte w nim treści nauczania zostaną przedstawione w kolejności chronologicznej.

Już najwcześniejsze gramatyki i podręczniki do nauki angielskiego dla Polaków⁸⁶ rozpoczynały się opisem systemu fonetycznego języka angielskiego, obejmującym samogłoski, w tym dyftongi i tryftongi, oraz spółgłoski. Z takim samym rozwiązaniem mamy do czynienia w podręczniku Kuszla. Lekcja 1. wprowadza alfabet angielski wraz z przykładami, np. *G jee* (dżii) – *Gin* (dżyn) wódka z owsa – *Glass* szkło (glas). W lekcji 2. zatytułowanej „Zasadnicza tablica podług Walkera [uokera] przedstawiająca główne brzmienia Samogłosek” Kuszel omawia brzmienie dźwięków angielskich, zwłaszcza samogłosek⁸⁷. Wzoruje się na metodzie wprowadzonej przez brytyjskiego leksykografa Johna Walkera⁸⁸, w której poszczególne dźwięki oznaczono za pomocą cyfr nad samogłoskami. Przykładowo, $\overset{1}{a}$ oznacza współczesny dyftong /eɪ/, jak w *fate*, $\overset{2}{a}$ – /ɑː/, jak w *far*, $\overset{3}{a}$ – /ɔː/, jak w *fall*, natomiast $\overset{4}{a}$ – /æ/, jak w *rat*.

System Walkera odegrał znaczącą rolę w dydaktyce języka angielskiego jako obcego⁸⁹. W kontekście Polski zastosowano go w najważniejszym słowniku angielsko-polskim przełomu XIX i XX w., *A Complete Dictionary English and Polish...* (1849) Erazma Rykaczewskiego, w dołączonej do niego gramatyce⁹⁰, a później także w podręcznikach do nauki angielskiego dla Polaków (np. *Ahn's Nowa metoda...*, 1861)⁹¹. Kolejnym kamieniem milowym w polskich osiągnięciach w zakresie fonetyki okazał się opracowany

86 Np. J. Antonowicz, *Grammatyka dla Polaków chcących się uczyć angielskiego języka krótko zebrana przez...* Bazyliana prowincji litewskiéy za pozwoleniem zwierzchności pierwszy raz pod prasę oddana, Wilno-Warszawa 1788; K. Jarnowski, *Ułatwiona grammatyka angielska zawierająca w sobie najpotrzebniejsze reguły z dołączeniem ćwiczeń*, Poznań 1843; E. Rykaczewski, *Gramatyka języka angielskiego zebrana z dzieł D. Lowth, Murray, M'Culloch, Cobbett, Crombie, D'Orsey i innych dla użytku polskiej młodzieży*, Berlin 1850; M.B.C. [Maria Balbina Ciemniewska], *Sposób (nowy i łatwy) nauczania się w krótkim czasie po angielsku bez nauczyciela*, Warszawa 1860; F. Ahn, *Ahn's nowa metoda praktyczna i łatwa nauczania się w krótkim czasie języka angielskiego: z zastosowaniem do użytku młodzieży polskiej*. Kurs 1. Przez D.N., Warszawa 1861.

87 Wyjaśnia również wymowę dwóch charakterystycznych dla angielszczyzny spółgłosek zębowych, dziś oznaczanych symbolami /θ/ i /ð/.

88 Zob. J. Walker, *A Critical Pronouncing Dictionary and Expositor of the English Language*, London 1791.

89 Słownik przeznaczony był oryginalnie dla rodzimych użytkowników języka angielskiego, ale ze wskazówek dotyczących wymowy korzystały także „miliony emigrantów napływających do Stanów Zjednoczonych w początkach XIX w.” [M.P.] (S.I. Landau, *Dictionaries. The Art and Craft of Lexicography*, wyd. 2, Cambridge 2001, s. 68).

90 Gramatyka Rykaczewskiego ukazała się jako odrębna publikacja w 1850 r.

91 Oparty na „regułach Sheridana i Walkera” miał być także podręcznik Hausteina z 1806 r. (B. Haustein, *Sposób łatwy uczenia się czytać po Angielsku podług reguł Sheridana i Walkera z niektórymi kawałkami prozą i wierszem*, Wilno 1806), jak podaje strona tytułowa, ale musiał być to tylko chwyt marketingowy.

w początkach XX w. system fonetyczny Tytusa Benniego⁹², który został z czasem zastąpiony przez międzynarodowy alfabet fonetyczny (IPA)⁹³.

Materiał do ćwiczeń stanowiły przykładowe zdania angielskie wraz z polskim przekładem zapisanym pomiędzy wierszami, a więc metodą interlinearną⁹⁴. Wszystkie teksty anglojęzyczne opatrzone są w podręczniku tłumaczeniem na język polski. Choć jest ono pełne kalk frazeologicznych i składniowych, wydaje się, że nie zawsze odzwierciedlają one problemy interferencji międzyjęzykowej⁹⁵. Dosłowne tłumaczenie, mimo oczywistych niezgrabności stylistycznych, w założeniu autora miało przypuszczalnie pomóc użytkownikom w lepszym zrozumieniu angielskich konstrukcji⁹⁶. W przypadku różnic strukturalnych i/lub znaczeniowych Kuszel dodaje objaśnienia w nawiasie, co pokazuje kilka przykładów.

Home is home be it ever so homely.

Dom jest domem niech będzie kiedy tak domowo (*Home* znaczy miejsce mieszkania, niekoniecznie sam dom – ojczyznę znaczy *House* dom materialnie).

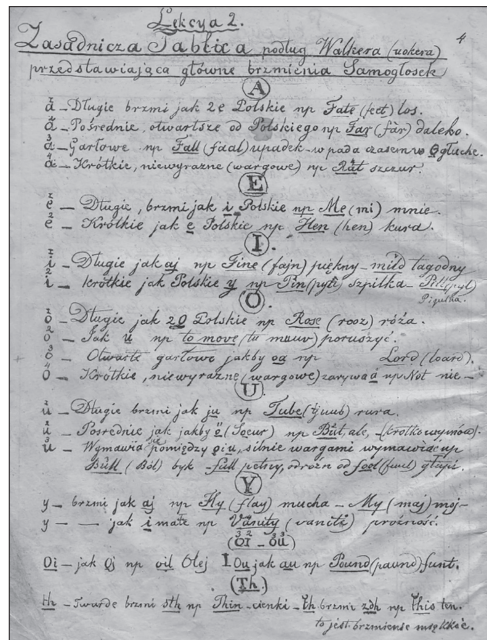
92 Tytus Benni (1877-1935) – językoznawca, pedagog i profesor Uniwersytetu Warszawskiego, kierownik Katedry Fonetyki i Instytutu Fonetycznego (https://pl.wikipedia.org/wiki/Tytus_Benni [dostęp: 21.11.2022]). Był m.in. autorem cenionej gramatyki języka angielskiego (1909) oraz podręcznika „ortofonii angielskiej” (1924).

93 W międzywojniu zwolennikiem stosowania IPA w dydaktyce języka angielskiego był Marian Zygfryd Arend (1895-1944), lektor Uniwersytetu Poznańskiego, wykształcony na Uniwersytecie Londyńskim pod okiem czołowego brytyjskiego fonetyka Daniela Jonesa (zob. M. Podhajecka, *Lektorzy języka angielskiego w międzywojniu*, s. 170-193).

94 Zdania angielskie, pisane nieco większymi literami niż polskie tłumaczenie, są dodatkowo podkreślone.

95 Por. I. Kotlarska, *Materiały do nauki języka angielskiego wydawane od końca XVIII do połowy XX wieku jako źródła badań polsko-angielskich kontaktów językowych*, s. 172-173.

96 Tym samym cechuje się polski przekład poszczególnych angielskich fraz w rozmówkach Rosienkiewicz wydanych w Stanach Zjednoczonych na potrzeby polskich emigrantów (zob. M. Rosienkiewicz, *Rozmowy, dla ułatwienia nauki języka angielskiego, dla emigrantów polskich. Dialogues, to Facilitate the Acquisition of the English Language, by the Polish Emigrants*, Philadelphia 1834).

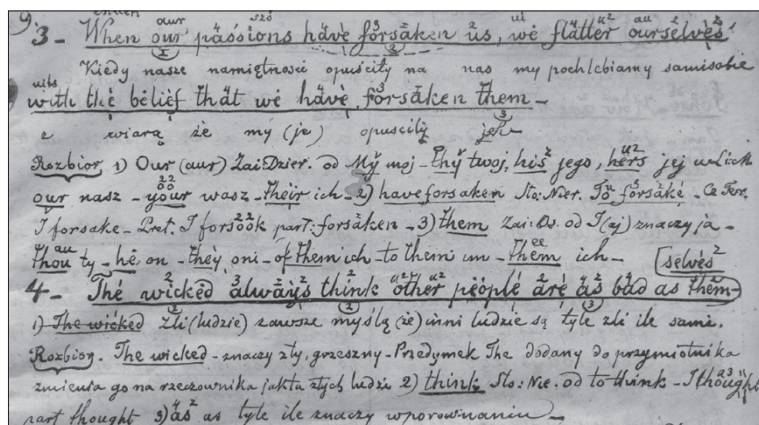
Ilustracja 3. Brzmienia samogłoskowe według systemu fonetycznego Walkera (s. 4)

Two cats and a mouse, two wives in the house, two dogs and a bone, never agree in one.
Dwa koty i mysz, dwie żony (kobiety) w domu, dwa psy i kość, nigdy (nie)⁹⁷ zgodzą w jednym.

How are you Andrew? How do you do?

Jak jesteście wy Andrzeju? Jak czynicie wy czynić (Jak się masz)?

W lekcji 3. Kuszel wprowadza „Tablicę brzmień dwugłoskowych”, stworzoną na podstawie gramatyki Rykaczewskiego. Podczas gdy Rykaczewski ilustruje poszczególne dyftongi licznymi przykładami, z uwagi na oszczędność miejsca Kuszel podaje ich znacznie mniej. Studenci mieli ćwiczyć wymowę dźwięków samogłoskowych z wykorzystaniem przysłów zebranych w kolejnej lekcji, które wzbogacono o rozbiór zdań, oraz materiału konwersacyjnego z lekcji 5. („Dialogues between two students friends”). Kuszel bez wątplenia był świadom faktu, że język służy przede wszystkim do komunikacji, ale nie był najwyraźniej gotów, aby lektorat poprowadzić metodą konwersacyjną⁹⁸.

Ilustracja 4. Rozbiór zdań angielskich (s. 9)

Lekcja 6. obejmuje „Tablicę wykazującą szczególne brzmienia Samogłosek, to jest że pewna samogłoska ma brzmienie innych”, napisaną na podstawie pierwszego rozdziału gramatyki Rykaczewskiego. Należy docenić wysiłek autora, aby zebrać typy słowotwórcze, w których tej samej literze przypisano zupełnie inne dźwięki, ale nie miało to wiele wspólnego z praktyczną nauką języka. Materiałem do ćwiczeń fonetycznych były pojedyncze zdania zestawione na kolejnych dwóch stronach: „Mr Jefferson’s Ten Rules of Life” oraz „Dr Franklin’s Moral Code”. Aby umożliwić studentom właściwe wymówienie dźwięków, nad każdą samogłoską Kuszel pieczołowicie zapisuje odpowiednią cyfrę z systemu Walkera.

⁹⁷ W języku polskim stosuje się zasadę podwójnego przeczenia, a w angielskim – pojedynczego.

⁹⁸ Zob. E. Schramm, *op. cit.*, s. 79.

Kolejnym komponentem jest „Tablica brzmień spółgłosek (Consonants)” (s. 19-32), również zapożyczona z Rykaczewskiego. Kuszal podaje te same treści, przytaczając identyczne wyrazy, choć czasem w innej kolejności. Przykładowo, w sekcji dotyczącej spółgłoski [c] dowiadujemy się, że czasem wymawia się ją jak *k* (*cry*), innym razem jak *s* (*face*), a jeszcze w innym przypadku jak *z* (*suffice*), *sz* (*social*) lub dźwięk niemy (*indict*). Osobne przykłady dotyczą dwugłosek [ch] i [ck]. Artykulacji dźwięków służyły przysłowia z lekcji 10. („Proverbs”). Warto dodać, że Kuszal proponuje tu nie tylko tłumaczenia dosłowne, ale i ekwiwalenty funkcjonalne (np. *The devil may dance in his pocket* – Djabł może tańczyć w jego kieszeni, Nie ma złamanego szeląga, goły jak bizun). Do ćwiczeń służyły także „Epigrammes – Epigramata (ucinkowe poezye)”, wśród których można znaleźć krótkie utwory Morusa, Byrona, Pope’a czy Swifta. Ciekawostką jest anglojęzyczny przekład czterowiersza Brodzińskiego dokonany przez samego Kuszla.

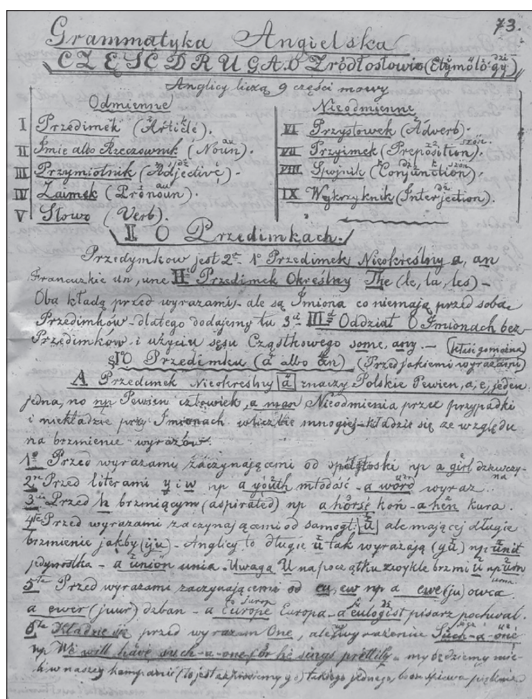
Część podręcznika zatytułowana „O czytaniu Angielskim” (s. 41-50) dotyczy zasad pisowni i zgłoskowania. Rozpoczyna się następującym wstępem:

aby czytać (wymawiać dobrze wyrazy) [...] po angielsku trzeba znać Pisownią, bo ta nam daje poznać Naturę liter i ich różne połączenia, jako dwugłoskę dla utworzenia sylab i wyrazów. Mając wyrazy utworzone, trzeba wiedzieć, jak je dla czytelnika rozdzielać. Tego nas nauczy Zgłoskowanie, czyli Sylabizowanie. Ale w wyrazach zwykle jedna Sylaba najdobitniej wymawia; aby wiedzieć, którą sylabę najdobitniej wymówić, trzeba znać Iloczas, a w szczególności Przygłos (akcent). Ale niedosyć na tem, są jeszcze pewne wyrazy w zdaniach, co silniej i wyraźniej wymawiają się. To wymówienie, czyli Dobitność zowie się u Anglików Emphasis, poznanie tej jest koniecznie potrzebnem do pięknego czytania [...], nauka dobrego wymawiania zowie się Orthoepy, a Nauczyciel dobrego wymawiania – Orthoepist. Wymawianie Pronunciation. Wymawiać to pronounce.

Całość dzieli się na cztery sekcje: „Pisownia (orthography)”, „Zgłoskowanie (spelling)”, „Tablica do sylabizowania” i „O rozdzielaniu wyrazów na Zgłoski”. Główny nacisk autor położył na zgłoskowanie, które – jak wyjaśnia – „dla lepszego pojęcia rozdzielamy na 4 oddziały”. Mówiąc dokładniej, są to sekcje omawiające długość samogłosek pojedynczych, sylaby krótkie i długie, tablice służące zgłoskowaniu oraz metodę zgłoskowania. Autor nie tylko wprowadza kolejne zasady użycia zilustrowane licznymi przykładami, ale podaje także wyjątki. Taki opis samogłoski [o] znajdziemy pod „Regułą IV”:

³ Ó ma otwarte brzmienie (broad) przed r w jednozgłoskowych, tudzież przed r następującą spółgłoską w środku wyrazów np. f₃ór – dla n₃ór ani – st₃orm burza – f₃ormid₃able straszny, znakomity f₃órl₃órn opuszczony, to exh₃órt napominać, ale są wyjątki. W wielu wyrazach o przed r lub rr ma 4te krótkie brzmienie, np. f₄óreign cudzoziemski, c₄órr₄osive, gryzący. Uwaga! Nieregularne brzmienia głosek wykazaliśmy na stronie 12^{stej}.

Kolejny fragment, „O Nadgłosie (albo Akcencie)” (s. 57-64), obejmuje pięć sekcji poświęconych akcentowaniu wyrazów jedno-, dwu-, trój-, cztero- i wielosylabo-

Ilustracja 6. Strona tytułowa drugiej części podręcznika (s. 73)

sownikowa *to grace*, angielskie przykłady użycia, a także ekwiwalenty polskojęzyczne pochodzą ze słownika angielsko-polskiego Rykaczewskiego (1849).

Sekcja zatytułowana „Anacreontics” obejmuje trzy utwory poetyckie pióra Abrahama Cowleya z przekładem interlinearnym. Kolejną stroną autor poświęca ponownie porównaniu homonimów (np. 1) *to bear* znosić co, rodić, 2) *bear* niedźwiedź, 3) *to bare* огоłocić, *bare* nagi). Na stronach 89-96 omawia natomiast szczegółowo użycie przedimka określonego *the*.

II. Przedimek *The* kładzie się przy imionach narodowych i pospoliczych, rzemieślników, kiedy jedno individuum ma wyrazić cały rodzaj, grupę.

- 1) The butcher buys the fattened cattle chiefly in the villages.
- 2) The opera-dancer ought to be graceful, and possess in his legs and feet much strength.
- 3) The Spaniard is more religious than the Dane.
- 4) The Turk believes in predestination.

Rzeźnik kupuje wypaszone (tłuste) bydło głównie we wsiach.

Batelnik¹⁰¹ (opery tancerz) powinien być zgrabny i posiadać w swych nogach i stopach wiele siły.

Hiszpan jest więcej religijny aniżeli Duńczyk.

Turek wierzy w przeznaczenie.

(Anielskie Pozdrowienie)”, „The ten Commandments (10 Przykazań)”, „The two Precepts of Charity (Dwa przepisy Miłosierdzia)”. Dołączone są do nich objaśnienia dotyczące znaczenia poszczególnych wyrazów. Przykładowo, po tekście modlitwy po jedzeniu („Grace after Meat”) Kuzłowski dodaje następującą uwagę:

Nota (z) *Grace*, s. łaska Boga. Wdzięk, powab *Through God's grace* z łaski Bożej. Ten wyraz używa się w tytułach Arcybiskupa, do książąt np. *To his Grace the Duke of York* – Do Jaśnie Oświec. Księcia Yorku *To say grace* odmówić modlitwę przed lub po jedzeniu *to grace* zdobić sub. Gracya.

Zapis ten przywołuje na myśl typowe hasło słownikowe i skojarzenie to okazuje się słuszne: forma rzeczownikowa *grace*, czasownikowa *to grace*, angielskie przykłady użycia, a także ekwiwalenty polskojęzyczne pochodzą ze słownika angielsko-polskiego Rykaczewskiego (1849).

¹⁰¹ Kuzłowski chodziło niewątpliwie o wyraz *baletnik*.

Jak widać na podanym przykładzie, zdania angielskie i polskie ujęto w dwóch kolumnach. Na stronach 97-103 Kuszel wylicza metodycznie typy rzeczowników, które występują bez przedimka. Tę część podręcznika ilustruje przykładami pochodzącymi z wielu źródeł, nierzadko odnosząc się do znanych Polaków¹⁰²:

The Sołtyks were at the theatre last night.	Sołtykowie byli w Teatrze (ostatniej nocy) wieczorem wczoraj.
Lipiński among our performers on the Violin is the Paganini.	Lipiński pomiędzy naszymi graczami na Skrzypcach jest Paganini.
The brave King Sobieski saved Vienna from the yoke of the Turks.	Waleczny Król Jan Sobieski ocalił Wiedeń z jarzma Turków.
The sentimental Frederick Chopin is founder of a New School for the Piano-forte.	Uczuciowy Fryderyk Szopen jest fundatorem nowej szkoły na Fortepian.

Sekcja „O użyciu sensu Częstkowego” omawia różnice w użyciu kwantyfikatorów *some, any, much* i *many*. Ostatnim elementem podręcznika jest rozdział zatytułowany „A selection of anecdotes, pleasant and facetious stories, and historical reminiscences”, ponownie z tłumaczeniem interlinearnym¹⁰³. Luźne zbiory czytanek tego rodzaju nie tylko stanowiły atrakcyjny materiał glottodydaktyczny, ale zaznajamiały także uczniów z kulturą krajów anglojęzycznych¹⁰⁴. Znajdziemy tu m.in. anegdoty dotyczące władców (królowa Elżbieta, król Jakub II), pisarzy (John Milton) i polityków (Sir Nicholas Bacon, Benjamin Franklin, John Young), a nawet „londyńską zasadę chodzenia”:

London „Rule and Law of Walking”. Always keep next to the wall, when it is upon your right hand, and not otherwise: your left hand should be next to the left hand of the person you meet. When overtaking and wishing to pass anyone, go out of the line, and pass with your right hand next to the person's left. When the footway is too narrow for two people, that person must keep on it whose right hand is next the wall.

Źródła

Dla osób uczących się języków obcych podstawowym materiałem jest obcojęzyczny tekst. Z tego względu autorzy podręczników dokładali starań, aby wykorzystane przez nich teksty były poprawne. Najprostszym sposobem było sięgnięcie do źródeł drukowanych. Nic dziwnego, że również Kuszel czerpał treści z prac innych autorów, przy czym dotyczy to zarówno przykładów użycia, jak i elementów metajęzykowych. Do

102 Przykład „What are the inhabitants of Poland called? Poles” Kuszel zaczerpnął z opracowania Mundego, ale dodał do niego także rzadziej stosowaną nazwę *Polanders* (C. Munde, *Erster Unterricht im englischen: Ein praktischer Lehrgang dieser Sprache, mit sorgfältiger Berücksichtigung der Aussprache*, wyd. 3, Dresden-Leipzig 1847, s. 150).

103 Anegdoty pochodzą prawdopodobnie z niemieckiego podręcznika A.O. Edena (*Neues englisches Lesebuch: welchem die Grundsätze der Aussprache nach Smart's Walker remodelled u.s.w. vorgehen...*, Gevorworted von Dr. J.G. Flügel, Hamburg 1845).

104 Por. M. Cieśla, *op. cit.*, s. 217.

pierwszej kategorii można zaliczyć anglojęzyczne teksty i pojedyncze zdania, natomiast do drugiej – polskojęzyczne zasady wymowy i pisowni.

Przykładowo, w podrozdziale dotyczącym zgłoskowania autor oparł się częściowo na gramatyce Rykaczewskiego, a częściowo na opracowaniu Alberta Picketa¹⁰⁵. Z tego drugiego czerpie poszczególne „reguły” oraz odpowiadające im przykłady wyrazów. Z kolei podrozdział dotyczący dzielenia wyrazów Kuszel napisał na podstawie gramatyki Williama Horta¹⁰⁶. Potwierdzeniem tego faktu są zarówno podobieństwa między poszczególnymi sekcjami, jak i anglojęzyczna terminologia, np. *broad sound* (rozszerzony głos) czy *quantity of syllable* (długość sylaby). Na ćwiczenia artykulacyjne autor przewidział fragmenty sześciu bajek („Select Fables”), z których część to fragmenty wierszy Johna Gaya¹⁰⁷, a część – bajki Ezopa (np. „Of the Hound despised by his Master”).

Zakres źródeł, z których Kuszel zaczerpnął przykłady do drugiej części, jest obszerny. Tradycyjnie są wśród nich gramatyki Rykaczewskiego¹⁰⁸ („He went a-hunting”) oraz Horta¹⁰⁹ („He is a Russel (albo He is one of the illustrious family of the Russels)”), ale także szereg innych opracowań, m.in. kompendium naukowe dla uczniów Horta¹¹⁰ („Whole mountains are often composed of quartz, particularly a mountain called Kultuc”) czy podręcznik do nauki angielskiego Carla Mundego¹¹¹ („What is flax? A fine plant the fibres of which is spun into thread, and then formed into linen by the weaver”)¹¹². Niestety, trudno określić w pełni wiarygodnie, z czego korzystał autor, ponieważ często dokonywał adaptacji oryginału (por. „Every philosopher is not a Socrates” Horta / „Every man is not a Newton” Kuszla).

Oto kilka przykładów z części końcowej podręcznika (s. 97-103). Cytat „Marshal Turene was attacked once by a gang of robbers” pochodzi przypuszczalnie z opracowania Alexandre’a Bonifacego (1821)¹¹³, „Without heat and light we should be miserable creatures” – z podręcznika do nauki angielskiego dla Niemców Karla Clairmonta

105 A. Picket, *The Juvenile Expositor, or Sequel to the Common Spelling Book...*, New York 1810, s. xiv-xx.

106 Gramatyka Horta podzielona jest na dwie części: „Etymology” oraz „Syntax”, obejmując tematykę, która – zdaniem B. Brzuski (*op. cit.*, s. 100-101) – pokrywała się z tematyką zajęć lektorskich Kuszla (Zob. J. Hort, *An Introduction to English Grammar: Equally Adapted to Domestic and School Education*, London 1822, s. 25-26).

107 J. Gay, *Fables and Other Poems... with a Biographical Sketch of the Author*, London 1824.

108 [E. Rykaczewski], *Gramatyka języka angielskiego zebrana z dzieł D. Lowth, Murray, M’Culloch, Cobbett, Crombie, D’Orsey i innych dla użytku polskiej młodzieży*, Berlin 1850, s. 54.

109 W.J. Hort, *An Introduction to English Grammar: Equally Adapted to Domestic and School Education*, London 1822, s. 36.

110 Idem, *A General View of the Sciences and Arts: Equally Adapted to Domestic and School Education*, t. 1, London 1822, s. 212.

111 C. Munde, *op. cit.*, s. 155.

112 Świadczą o tym anglojęzyczne fragmenty odnalezione w korpusie Google Books (<https://books.google.pl/> [dostęp: 21.11.2022]).

113 A. Boniface, *The Student’s Assistant or Learner’s First Guide to the English language, Being a Collection of Chosen Anecdotes*, Paris 1821, s. 91.

(1838)¹¹⁴, „Wine is good if used moderately” – z podręcznika Percy’ego Sadlera (1835)¹¹⁵, „What did Sheridan write? He wrote the School for Scandal” – z podręcznika Heinricha Ollendorffa (1854)¹¹⁶, natomiast „Thou was not the sole object of the liberal bounties of the Creator, when he appointed Sirius, and encompassed it with worlds” – z książki J.H. Hindmarsha (1828)¹¹⁷. Dzięki znajomości kilku języków obcych Kuszel mógł korzystać z szerokiego spektrum opracowań do nauki języka angielskiego, dostępnych (z reguły po niewygórowanych cenach) na europejskim rynku.

Zakończenie

Zagadnieniem, któremu Franciszek Kuszel poświęcił wiele uwagi, była ortografia. Dokładny opis brzmień samogłoskowych i spółgłoskowych miał w jego ocenie dostarczyć studentom gruntownej wiedzy na temat wymowy angielskiej; można jednak odnieść wrażenie, że nadmiar treści mógł raczej zniechęcić do nauki. Mało atrakcyjne z punktu widzenia użytkownika były także inne ukierunkowane teoretycznie sekcje, m.in. „O Czytaniu Angielskim” (s. 41-50) i „O Nagłosie (albo Akcencie)” (s. 57-64), choć być może należałoby je traktować jako materiał referencyjny¹¹⁸.

W całej książce lektor stosuje systematycznie metodę interlinearną¹¹⁹, wychodząc z założenia, że przekład na język polski stanowi element niezbędny do zrozumienia anglojęzycznego tekstu. Nie opracował natomiast podstaw leksykalnych, jakich można by oczekiwać po podręczniku do nauki języka obcego. Jest to o tyle zaskakujące, że wielu studentów w Szkole Głównej Warszawskiej nigdy wcześniej nie miało zapewne do czynienia z angielszczyzną.

Również kwestie gramatyczne nie stanowiły priorytetu w opracowaniu Kuszla. Studenci uczestniczący w prowadzonym przez niego lektoracie mogli czerpać wiedzę m.in. na temat struktur składniowych z niezbyt obszernych wypisów, ponieważ przegląd zagadnień gramatycznych kończy się na opisie przedimka. Być może istniała pełna gramatyka języka angielskiego jego autorstwa, która zaginęła w zawierusze dziejów.

Podręczniki do nauki języków obcych wprowadzają nie tylko materiał ściśle językowy, ale również kulturowy, który u Kuszla jest bardzo skromny. Autor podaje, co prawda, słowa hymnu angielskiego, modlitwy i garść utworów poetyckich, ale jego

114 K.G. Clairmont, *Schlüssel zu den Uebungen im syntaktischen Theile Clairmont's vollständiger englischer Sprachlehre... Vom Verfasser der Sprachlehre bearbeitet*, wyd. 2, Wien 1844, s. 4.

115 P. Sadler, *Grammaire pratique de la langue anglaise; ou, Méthode facile pour apprendre cette langue: développée d'une manière claire et précise par de nombreux exemples servant d'application aux règles simplifiées de la grammaire*, wyd. 2, Paris 1835, s. 169.

116 H.G. Ollendorff, *Nouvelle méthode pour apprendre une langue... appliquée à l'anglaise*, wyd. 3, Paris 1854, s. 364.

117 J.H. Hindmarsh, *The Juvenile Elocutionist, Comprised in a Series of Exercises in Prose and Verse*, Edinburgh 1828, s. 59.

118 Każdy uczestnik lektoratu przypuszczalnie dysponował egzemplarzem podręcznika.

119 Zob. E. Schramm, *op. cit.*, s. 68-72.

wgląd w kulturę anglosaską jest daleki od doskonałości z uwagi na brak czytanek, w których zazwyczaj „przemycia się” treści kulturowe.

Można założyć, że Kuszel nie czuł się wystarczająco kompetentny, aby napisać podręcznik na podstawie własnej wiedzy. Z tego względu wykorzystał wiele opracowań glottodydaktycznych, skierowanych zarówno do rodzimych użytkowników, jak i osób uczących się języka angielskiego jako obcego¹²⁰. „Książka Podręczna do Uczenia się Języka Angielskiego dla Uczniów Szkoły Głównej w Warszawie” nie była nowatorska, ale nie odbiegała też znacząco od innych opracowań z połowy XIX w., pozostając świadectwem minionej epoki.

Swoją znajomość angielszczyzny lektor zawdzięczał codziennej interakcji i komunikacji z Brytyjczykami, natomiast warszawskich studentów zdecydował się uczyć przy pomocy metody tradycyjnej i – jak wiadomo z perspektywy czasu – mało skutecznej. Szkoda, że nie pokusił się o wykorzystanie swoich doświadczeń emigracyjnych, aby usprawnić i uatrakcyjnić proces dydaktyczny. Jak wykazują wydane przez niego trzy lata wcześniej rozmówki, miał ku temu wszelkie kompetencje¹²¹.

Jak wspomniano, podręcznik nie był przeznaczony do nauki gramatyki, której zdaniem Janowskiego¹²² i Brzuski¹²³ miał uczyć Kuszel. Nie ma w nim także odpowiednio bogatego materiału literackiego, na podstawie którego mógłby prowadzić kurs literatury angielskiej. Pozostaje tym samym tajemnicą, jak dokładnie przebiegał tok jego zajęć lektorskich w Szkole Głównej Warszawskiej. Nie można przy tym wykluczyć, że w ogólnym rozrachunku zdawał się bardziej na własną inwencję i intuicję niż na przygotowany przez siebie podręcznik.

Analizowane opracowanie stanowi interesujący materiał badawczy, odzwierciedlający poszukiwania użytecznych treści i efektywnych metod nauczania języka obcego. Wartym odnotowania wątkiem dla polsko-angielskich kontaktów językowych jest także życiorys autora. Historia polskich zrywów wolnościowych w XIX w. pokazuje, że dydaktyka języka angielskiego stała się po części domeną osób bez wykształcenia profilowego, które wykorzystywały praktyczne umiejętności zdobyte na uchodźstwie¹²⁴. Należy

120 Nie powinno to zresztą dziwić. Jak wynika z analizy przeprowadzonej przez M. Cieślę (*op. cit.*, s. 217), „daje się zauważyć, że autorzy podręczników wzajemnie zapożyczali od siebie opowiadania i czytanki, często żywcem, bez żadnych przekształceń”.

121 Struktura rozmówek Kuszla jest nieco inna od struktury podobnych opracowań (zob. M. Cieśla, *op. cit.*, s. 62), ponieważ kolumna pierwsza zawiera wersję polskojęzyczną. Użytkownik miał wybrać określony wzorzec wypowiedzi, aby następnie wyrazić go po angielsku dzięki zapisowi fonetycznemu. Choć wersja polska powstała poprzez tłumaczenie wersji angielskiej, trzeba docenić to, że językiem wyjściowym jest polszczyzna, a docelowym – angielszczyzna. Dzięki takiej strategii rozmówki mogły być pomocne w aktywnym użyciu języka obcego.

122 Por. L.J. [Ludwik Janowski], *op. cit.*, s. 593.

123 Por. B. Brzuska, *op. cit.*, s. 100-101.

124 Na uwagę zasługują zwłaszcza Marcin Rosienkiewicz, Paweł Sobolewski, Antoni Paryski i Modest Maryjański (Stany Zjednoczone) oraz Jan Józef Baranowski i Józef Kropiwnicki (Francja/Wielka Brytania). Biogramy Baranowskiego i Maryjańskiego obejmuje monografia autorki (M. Podhajecka, *A History of Polish-English/English-Polish Bilingual Lexicography (1788-1947)*, s. 111-114, 210-213).

żałować, że nie zachowały się inne opracowania Kuszla, w tym słownik dwujęzyczny, gdyż pozwoliłyby one na nakreślenie pełniejszej jego sylwetki jako pedagoga i filologa.

LITERATURA CYTOWANA

Materiały dydaktyczne i słowniki

- Ahn F., *Ahna nowa metoda praktyczna i łatwa nauczania się w krótkim czasie języka angielskiego: z zastosowaniem do użytku młodzieży polskiej*. Kurs 1. Przez D.N., Warszawa 1861.
- Antonowicz J., *Grammatyka dla Polaków chcących się uczyć angielskiego języka krótko zebrana przez... Bazyliańską prowincję litewską za pozwoleniem zwierzchności pierwszy raz pod prassę oddana*, Wilno-Warszawa 1788.
- Benni T., *Grammatyka angielska dla początkujących na podstawie fonetycznej*, Lwów 1909.
- Benni T., *Ortofonja angielska. Podręcznik wzorowej wymowy oraz słownik fonetyczny*, Lwów 1924.
- Boniface A., *The Student's Assistant or Learner's First Guide to the English language, Being a Collection of Chosen Anecdotes...*, Paris 1821.
- Clairmont K.G., *Schlüssel zu den Uebungen im syntaktischen Theile Clairmont's vollständiger englischer Sprachlehre... Vom Verfasser der Sprachlehre bearbeitet*, wyd. 2, Wien 1844.
- Dyniewicz W., *Pośrednik polsko-angielski. Książka dla Polaków w Ameryce do łatwego nauczania się po angielsku. Method for Polanders to Learn English*, Chicago 1874.
- Eden A.O., *Neues englisches Lesebuch: welchem die Grundsätze der Aussprache nach Smart's Walker remodelled u.s.w. vorangehen...* Gevorworted von Dr. J.G. Flügel, Hamburg 1845.
- Forster K., Bellenger W.F., *Nowy przewodnik w rozmowach nowoczesnych w języku polskim, francuzkim, angielskim i niemieckim, czyli Rozmowy zwyczajne i poufale powiększone rozmowami o podróżach, drogach żelaznych, statkach parowych, do użytku podróżnych lub osób poświęcających się nauce jednego z tych języków*, Berlin 1857.
- Gay J., *Fables and Other Poems... with a Biographical Sketch of the Author*, London 1824.
- Haustein B., *Sposób łatwy uczenia się czytać po Angielsku podług reguł Sheridana i Walkera z niektórymi kawałkami prozą i wierszem*, Wilno 1806.
- Hindmarsh J.H., *The Juvenile Elocutionist, Comprised in a Series of Exercises in Prose and Verse...*, Edinburgh 1828.
- Hort W.J., *A General View of the Sciences and Arts: Equally Adapted to Domestic and School Education*, t. 1-2, London 1822.
- Hort W.J., *An Introduction to English Grammar: Equally Adapted to Domestic and School Education*, London 1822.
- J.B., *Kurs języka angielskiego podług metody T. Robertsona, w polskim języku ułożony przez J.B.*, Warszawa 1846.
- Jarnowski K., *Ułatwiona grammatyka angielska zawierająca w sobie najpotrzebniejsze reguły z dołączeniem ćwiczeń*, Poznań 1843.
- K.L.-S. [Krystyn Lach-Szyrma], *Xiążka do wypisów angielskich z słownikiem*, Wilno 1828.
- Kasprowicz E.L., Cornet J., *Rozmowy w polskim i angielskim języku. A Manual of Polish and English Conversation*, Leipzig 1863.
- Kuszel F., *Rozmowy podręczne dla podróżujących do Londynu Polaków nieumiejących zupełnie Języka Angielskiego*, Warszawa 1857.
- M.B.C. [Maria Balbina Ciemniowska], *Sposób (nowy i łatwy) nauczania się w krótkim czasie po angielsku bez nauczyciela*, Warszawa 1860.
- Munde C., *Erster Unterricht im englischen: Ein praktischer Lehrgang dieser Sprache, mit sorgfältiger Berücksichtigung der Aussprache...*, wyd. 3, Dresden-Leipzig 1847.
- Ollendorff H.G., *Nouvelle méthode pour apprendre une langue... appliquée à l'anglaise*, wyd. 3, Paris 1854.
- Paryski A., *Książka polsko-angielska. Nauka wymowy angielskiej*, Toledo, OH 1900.

- Picket A., *The Juvenile Expositor, or Sequel to the Common Spelling Book...*, New York 1810.
- Reussner P. von, *Plato v. Reussner'a Przewodnik dla podróżujących do Chicago i wogóle do Ameryki. Z najpotrzebniejszych rozmówkami angielskimi*, Warszawa 1893.
- Rosienkiewicz M., *Rozmowy, dla ułatwienia nauki języka angielskiego, dla emigrantów polskich. Dialogues, to Facilitate the Acquisition of the English Language, by the Polish Emigrants*, Philadelphia 1834.
- [Rykaczewski E.], *A Complete Dictionary English and Polish and Polish and English Compiled from the Dictionaries of Johnson, Webster, Walker, Fleming and Tibbins, etc., from the Polish Lexicon of Linde and the Polish German Dictionary by Mrongovius. This Volume English and Polish...* (t. 1); *Dokładny słownik polsko-angielski i angielsko-polski, czerpany z najlepszych źródeł krajowych i obcych; a mianowicie ze słowników polskich: Lindego, Mrongoviusa i Ropelewskiego; z angielskich: Johnson, Webster, Walker, Fleming-Tibbins i innych. Ten tom polsko-angielski...* (t. 2), Berlin 1849-1851.
- [Rykaczewski E.], *Gramatyka języka angielskiego zebrana z dzieł D. Lowth, Murray, M'Culloch, Cobbett, Crombie, D'Orsey i innych dla użytku polskiej młodzieży*, Berlin 1850.
- Sadler P., *Grammaire pratique de la langue anglaise; ou, Méthode facile pour apprendre cette langue: développée d'une manière claire et précise par de nombreux exemples servant d'application aux règles simplifiées de la grammaire...*, wyd. 2, Paris 1835.
- Walker J., *A Critical Pronouncing Dictionary and Expositor of the English Language*, London 1791.

Opracowania

- Birkbeck W.L., *Towarzystwo Literackie Przyjaciół Polski*, London-Paris 1885.
- Brzuska B., *Filologia klasyczna w Szkole Głównej Warszawskiej*, Wrocław 1992.
- Cieśla M., *Dzieje nauki języków obcych w zarysie*, Warszawa 1974.
- Erlicki F., *Rys historyczny Instytutów Rolniczo-Leśnych w Królestwie Polskiem*, Warszawa 1877.
- Estreicher K., *Bibliografia polska XIX stulecia*, t. 1: A-F, Kraków 1872.
- Homola I., Łopuszański B., *Kapitan i dwie panny: krakowskie pamiętniki z XIX wieku*, Kraków 1980.
- Homola-Skąpska I., „*The Polish Exile*”. *Polskie czasopismo anglojęzyczne i jego redaktorzy (1833)*, „*Rocznik Historii Prasy Polskiej*” 2009, 1 (23).
- Jakubiak M., *Pierwsza polska politechnika*, „*Przegląd Historyczno-Oświatowy*” 2017, 1-2.
- Jaroszyńska-Kirchmann A.D., *The Polish Hearst: Ameryka-Echo and the Public Role of the Immigrant Press*, Urbana 2015.
- Jaskuła R., *Karol Forster. Emigracyjny działacz, pisarz i wydawca 1800-1879*, Kraków 2002.
- Kieniewicz S., *Akademia Medyko-Chirurgiczna i Szkoła Główna (1857-1869)*, [w:] *Dzieje Uniwersytetu Warszawskiego 1807-1815*, red. S. Kieniewicz, Warszawa 1981.
- Kotlarska I., *Elementy ramy wydawniczej najstarszych polskich podręczników do nauki języka angielskiego jako źródło wiedzy o tekstach*, „*Linguarum Silva*” 2017, 6: *Problemy języka i tekstu w perspektywie historycznej i współczesnej*.
- Kotlarska I., *Materiały do nauki języka angielskiego wydawane od końca XVIII do połowy XX wieku jako źródła badań polsko-angielskich kontaktów językowych. Prolegomena badawcze*, „*Socjolingwistyka*” 2019, 33.
- Kotlarska I., *Wpływ sytuacji komunikacyjnej na kształt dialogu w „Rozmowach podręcznych dla podróżujących do Londynu Polaków nieumiejących zupełnie języka angielskiego” (1857) Franciszka Kuszla*, [w:] *Wędrowka, podróż, migracja w języku i kulturze*, red. E. Biłas-Pleszak, J. Przyklenk, A. Rejter, K. Sujkowska-Sobisz, Katowice 2018.
- Krajewska J., Bednarz A., *Uniwersytet Warszawski 1870-1915: materiały bibliograficzne*, t. 1, Warszawa 2002.
- Kunaszowski H., *Życiorysy uczestników powstania listopadowego zebrane na pamiątkę obchodu jubileuszowego pięćdziesięcioletniej rocznicy tego powstania*, Lwów 1880.
- L.J. [Ludwik Janowski], *Kuszel Franciszek*, [w:] *Wielka encyklopedia powszechna ilustrowana*, serya I, t. 41, Warszawa 1908-1909.

- Landau S.I., *Dictionaries. The Art and Craft of Lexicography*, wyd. 2, Cambridge 2001.
- Maliszewski E., *Bibliografia pamiętników polskich i Polski dotyczących (druki i rękopisy)*, Warszawa 1928.
- Miąso J., *Trudne narodziny Politechniki Warszawskiej (przyczynek do dziejów polityki naukowej w Królestwie Polskim)*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki” 1989, 34 (4).
- Mikoś M.J., *Bibliography of English Language Anthologies of Polish Literature*, „The Polish Review” 1994, 39 (3).
- Modzelewska E., *Marcin Rosienkiewicz – współtwórca emigracyjnego środowiska literackiego w Stanach Zjednoczonych XIX wieku*, „Zeszyty Naukowe Towarzystwa Doktorantów Uniwersytetu Jagiellońskiego” 2017, 18 (3).
- Modzelewska-Opara E., *Debiuty Marcina Rosienkiewicza w Stanach Zjednoczonych*, [w:] *Debiuty Mickiewicza, debiuty romantyków. Studia. W 200. rocznicę debiutu wieszczą: 1818-2018*, red. J. Ławski, Ł. Zabielski, Kraków 2021.
- Ogólny programmat kursów wykładać się mających w szkole przygotowawczej do Instytutu Politechnicznego w roku szkolnym 1827/28, Warszawa 1827.
- Ogólny programmat kursów wykładać się mających w szkole przygotowawczej do Instytutu Politechnicznego w roku szkolnym 1828/29, Warszawa 1828.
- Ogólny programmat kursów wykładać się mających w szkole przygotowawczej do Instytutu Politechnicznego w roku szkolnym 1829/30, Warszawa 1829.
- Ogólny programmat kursów wykładać się mających w szkole przygotowawczej do Instytutu Politechnicznego w roku szkolnym 1830/31, Warszawa 1830.
- Ostapowicz D., *Boreml 1831*, Warszawa 2008.
- Paczkowski A., *Współtwórcy prasy polonijnej w Stanach Zjednoczonych Ameryki (Władysław Dyniewicz, Michał Kruszcza, Antoni A. Paryski)*, „Kwartalnik Historii Prasy Polskiej” 1992, 31 (3-4).
- [Piątkowski H.], *Szary śmiech 1905-1907. Pamiętnik dziennikarza*, Warszawa 1908.
- Podhajecka M., *A History of Polish-English/English-Polish Bilingual Lexicography (1788-1947)*, Opole 2016.
- Podhajecka M., *Lektorzy języka angielskiego w międzywojniu*, Kraków 2021.
- Podhajecka M., *Szkic z dziejów leksykografii dwujęzycznej: Paweł Sobolewski i jego „Słownik angielsko-polski”... (1840)*, „Prace Filologiczne” 2016, (68).
- Podhajecka M., *Tracing the Sources of Krystyn Lach-Szyrma’s English-Polish Dictionary (1828): Inspired or Borrowed?*, [w:] *Selected Proceedings of the 2012 Symposium on New Approaches in English Historical Lexis (HEL-LEX 3)*, red. R.W. McConchie i in., Somerville, MA 2013.
- Podsiadły A., *Życie i czyny ułana spod Książa*, „Gazeta Śremska” 2019, 29 (11-12).
- Podsiadły A., *Józef Sas Kropiwnicki (1824-1906): życie i dzieła*, „Pamiętnik Biblioteki Kórnickiej” 39 (w opracowaniu).
- Ptaszyk M., *Liceum Warszawskie. 1804-1831*, Toruń 2020.
- Schiller J., *Portret zbiorowy nauczycieli warszawskich publicznych szkół średnich 1795-1862*, Warszawa 1998.
- Schnür-Pepłowski S., *Wincenty Szeptycki (opowieść dziejowa)*, Lwów 1899.
- Schramm E., *Dzieje nauki języka angielskiego i innych języków nowożytnych w Polsce w okresie zaborów (od schyłku I do narodzin II Rzeczypospolitej)*, Warszawa 2008.
- Skorowidz mieszkańców miasta Warszawy z przedmieściami na rok 1854, Warszawa 1854.
- Szwarc A., *Akademia Medyko-Chirurgiczna i Szkoła Główna 1857-1869*, [w:] *Dzieje Uniwersytetu Warszawskiego 1816-1915*, red. T. Kizwalter, Warszawa 2016.
- Winiarz A., *Andrzej Smolikowski – rektor Szkoły Departamentowej i Wojewódzkiej w Lublinie (1764-1839)*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1990, 3-4.
- Wróblewska-Straus H., *Chopin daleko rozstawił swe imię*, Warszawa 1999.
- Zathey J., *Pamiętniki krakowskiej rodziny Louisów, 1839-1869*, Kraków 1962.

Źródła prasowe

- „Biblioteka Warszawska” 1871, t. 4. (<https://sbc.org.pl/dlibra/publication/105171/edition/98982/content>).
- „Dziennik Personalny” z 3 grudnia 1830 r., R. 11, nr 16 (<https://polona.pl/item/dziennik-personalny-r-11-nr-16-3-grudnia-1930,NDcxMTcyODk/o/#info:metadata>).
- „Gazeta Korespondenta Warszawskiego y Zagranicznego” z 9 października 1819 r., nr 81 (<https://polona.pl/item/gazeta-korespondenta-warszawskiego-y-zagranicznego-1819-nr-81-9-pazdziernika-dodatek,MTA0NjY5Nzki/o/#info:metadata>).
- „Gazeta Polska” z 4 stycznia 1866 r., R. 186, nr 3 (<https://polona.pl/item/gazeta-polska-dawniej-codzienna-nr-3-4-stycznia-1866,MTQ3NzQoNDE/o/#info:metadata>).
- „Gazeta Radomska” z lipca 2016, nr 44.
- „Gazeta Warszawska” z 30 lipca 1821 r., nr 121 (<https://polona.pl/item/gazeta-warszawska-1821-nr-121-30-lipca,MTA5MTczMjgo/o/#info:metadata>).
- „Gazeta Warszawska” z 26 lipca 1825 r., nr 119 (<https://polona.pl/item/gazeta-warszawska-1825-nr-119-26-lipca-dod,Mjg1MDYwMzI/18/#info:metadata>).
- „Gazeta Warszawska” z 22 listopada 1857 r., nr 308 (<https://polona.pl/item/gazeta-warszawska-1857-nr-308-22-listopada,MTEyMjIoMzIy/1/#info:metadata>).
- „Gazeta Warszawska” z 2 kwietnia 1870 r., nr 72 (<https://polona.pl/item/gazeta-warszawska-1870-nr-72-2-kwietnia-dod,MjkwNjExODg/o/#info:metadata>).
- „Kłosa” z 30 maja-11 czerwca 1886 r., t. 6, nr 154 (<https://polona.pl/item/klosy-czasopismo-illustrowane-tygodniowe-1868-t-6-nr-154-11-czerwca,OTI4ODExOTI/o/#info:metadata>).
- „Kurjer Warszawski” z 3 (15) września 1871 r., R. 51, nr 202 (<https://polona.pl/item/kurjer-warszawski-r-51-nr-202-15-wrzesnia-1871-dod,MTA2NTMyODcx/o/#info:metadata>).
- „Tygodnik Ilustrowany” z 19 listopada 1887, seria IV, t. 10, nr 255 (<https://polona.pl/item/tygodnik-illustrowany-seria-4-t-10-nr-255-19-listopada-1887,Nzk5NTMyOQ/9/#info:metadata>).

Źródła archiwalne

- Archiwum Instytutu Polskiego i Muzeum gen. Sikorskiego. Scrapbook of Colonel K. Lach-Szyrma. T. 1, kol. 276/1. T 2, kol. 276/2.
- Biblioteka Narodowa, Archiwum Ludwika Janowskiego [Notatki bio-bibliograficzne dotyczące osób z kresów wschodnich dawnej Rzeczypospolitej. T. 4: Kn-Kw], rps 7861 II (<https://polona.pl/item/notatki-bio-bibliograficzne-dotyczace-osob-z-kresow-wschodnich-dawnej-rzeczypospolitej,NTAzNzEwMzQ/o/#info:metadata>).
- Biblioteka Narodowa, sygn. 815.736 A. Kuszal, Franciszek [1864]. „Książka Podręczna do Uczenia się Języka Angielskiego dla Uczniów Szkoły Głównej w Warszawie” (<https://polona.pl/item/ksiazka-podreczna-do-uczenia-sie-jezyka-angielskiego-dla-uczniow-szkoly-glowney-w,ODUwODczNzE/4/#info:metadata>).
- Muzeum Fryderyka Chopina, sygn. M/503. Fr. Kuszal [1834-1857], „Dziennik czynności osobistych od dnia 25 września 1834 roku”.

Podręcznik do nauki języka angielskiego Franciszka Kuszla w świetle jego biografii

STRESZCZENIE: W literaturze glottodydaktycznej Franciszek Kuszal pojawia się sporadycznie jako autor rozmówek polsko-angielskich pt. *Rozmowy podręczne dla podróżujących do Londynu Polaków nieumiejących zupełnie Języka Angielskiego* (1857). Pozostawił po sobie także inne materiały: „Książkę Podręczną do Uczenia się Języka Angielskiego dla Uczniów Szkoły Głównej w Warszawie” [1864] napisaną na potrzeby lektoratu angielskiego w Szkole Głównej Warszawskiej i powieloną metodą litograficzną, a także „Dziennik czynności osobistych od dnia 25 września 1834” – rękopiśmienne źródło informacji biograficznych. Artykuł stawia sobie dwa podstawowe cele: nakreślić biografię autora oraz dokonać analizy jego podręcznika.

SŁOWA KLUCZOWE: Franciszek Kuszal – język angielski – dydaktyka – podręcznik – dziennik

Franciszek Kuszel's textbook for the teaching of English in the light of his biography

SUMMARY: In the literature on foreign language teaching Franciszek Kuszel appears sporadically as the author of a Polish-English phrasebook entitled *Rozmowy podręczne dla podróżujących do Londynu Polaków nieumiejących zupełnie Języka Angielskiego* (1857). There are also other extant materials: "Książka Podręczna do Uczenia się Języka Angielskiego dla Uczniów Szkoły Głównej w Warszawie" [1864], written for English instruction at the Szkoła Główna Warszawska and reproduced by means of the lithographic method, and "Dziennik czynności osobistych od dnia 25 września 1834", a manuscript source of biographical information. This article has two main purposes: to sketch the biography of the author and take his textbook under a scrutiny.

KEYWORDS: Franciszek Kuszel – English language – teaching – textbook – diary